

Deze publicatie neemt je allereerst mee in het artistieke onderzoek naar de waarde van kunst in de zorg. Horen, voelen, kijken en ervaren met je hele lichaam.

We starten met een theatrale audiotour die je meeneemt over de spreekwoordelijke drempel. Veel deelnemers van de kunstinitiatieven vertelden dat ze eerst een drempel over moesten voordat ze aan een activiteit wilden deelnemen. Nu luisteren? Scan de QR- code (met je telefoon) op de volgende pagina.

Daarna volgt een reis door de belangrijkste bevindingen uit het participatieve actieonderzoek. We delen de leervaringen over welke rol kunstactiviteiten kunnen hebben in het leven van ouderen, zorgmedewerkers, beleidsmakers en kunstenaars.

Maar nu eerst: aandacht voor bewustwording, samen ervaren, voelen van verbinding, plezier, zingeving, op een artistieke, verhalende en verleidende manier.

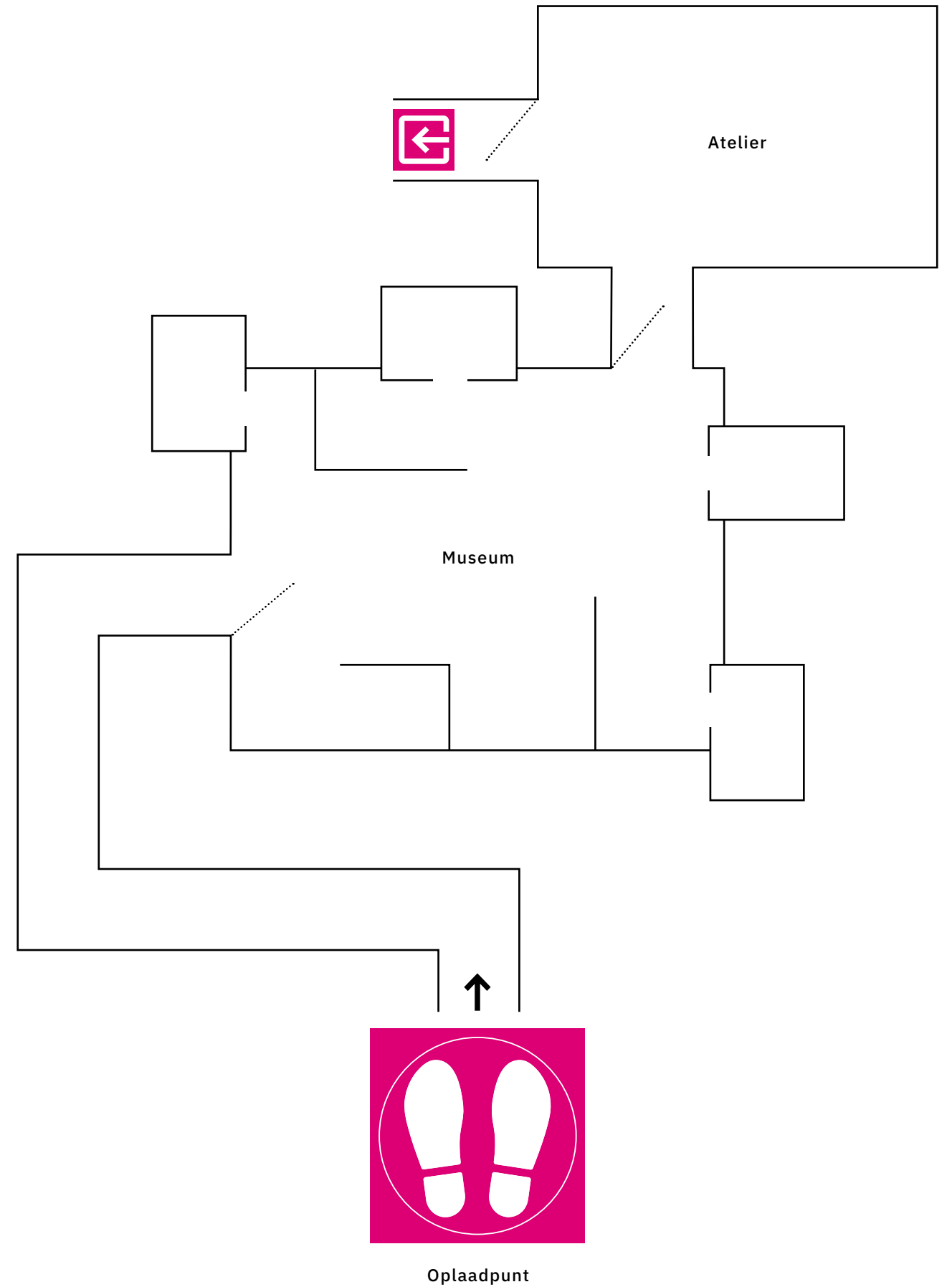

2

Welkom in het
denkbeeldige museum.
De theatrale audiotour
start hier.

Richt de camera van je telefoon op de QR-code,
of gebruik de onderstaande link.

kunstindezorg.com/dedrempelover

4 De volgende foto's laten
ouderen zien, voor en na
het deelnemen aan een
kunstactiviteit.

Neem rustig de tijd
om de foto's te bekijken.

Wat zie jij?

Welk gevoel roept
dit bij je op?

6

9:45 uur

7

11:50 uur

9:52 uur

11:57 uur

10

10:15 uur

11

11:32 uur

12

10:20 uur

13

11:37 uur

10:20 uur

11:37 uur

16

13:53 uur

17

14:37 uur

18

13:55 uur

19

14:39 uur

13:59 uur

14:41 uur

12:50 uur

13:45 uur

9:45 uur

11:48 uur

9:50 uur

11:54 uur

De energie verandert
door in contact te komen
met je lichaam.

Meer weten over de foto's?
De kunstenaar vertelt...

kunstindezorg.com/fotos

Dit onderzoek gaat over de
waarde van kunst in de zorg.
Dat is goud waard.

Op de voorgaande pagina's...

- 6 – 9** Creatieve werkplaats – open inloopochtenden voor buurt senioren
  - 10 – 15** Dansen voor mensen met dementie
  - 16 – 21** Dansen voor mensen met parkinson
  - 22 – 23** Verteltheater voor mensen met geheugenproblemen
  - 24 – 27** Theater voor vitale en minder vitale ouderen
-

Inhoudsopgave

- 34** Artistiek en participatief actieonderzoek
  - 37** De lockdown als spiegel
  - 38** Kunst en zorg: hoe onderzoek je dat en draag je bij aan de verbinding?
  - 41** De waarde van kunstprojecten
  - 43** Meedoen aan een kunstproject brengt positieve gevoelens
  - 45** Samen deelnemen aan een kunstproject brengt meer diepgaand contact
  - 47** Kunst als connecterende kracht
  - 49** Kunst maken brengt uitdaging
  - 51** Coronacrisis
  - 53** Waarde in geld
  - 55** Affect
  - 59** Verduurzaming: grenzen oprekken en grenswerk
  - 61** Kunst als niet zichtbare zorg
  - 62** Waarom goud volgens zorgmedewerkers en mantelzorgers?
  - 65** Waarom goud volgens kunstenaars?
  - 67** Ongrijpbaar
  - 69** Nawoord
  - 72** Partners en Colofon
-

Artistiek en participatief actieonderzoek

Janine Schrijver, kunstenaar en lid van het onderzoeksteam stelde de vraag: is er vóór en ná deelname aan een kunstactiviteit verschil voor deelnemers? Zij deed hier artistiek onderzoek naar. Dat is onderzoek waarin de expressieve kwaliteiten van kunstzinnige methoden worden benut om de betekenis van een fenomeen over te brengen. De foto's op de pagina's hiervoor zijn een uitkomst van dit onderzoek. Ze laten zien welke waarde kunstprojecten in de langdurige zorg en ondersteuning hebben voor ouderen.

Het artistieke onderzoek is een onderdeel van een breder participatief actieonderzoek dat een interdisciplinair onderzoeksteam uitvoerde over een periode van anderhalf jaar in 2020-2021. Participatief actieonderzoek is onderzoek samen met mensen om wie het gaat. In dit geval kunstenaars, ouderen, mantelzorgers, zorgmedewerkers en beleidsmakers.

Wat is de betekenis en waarde van kunstprojecten voor de gezondheid en het welzijn van ouderen? Deze vraag stond centraal in dit onderzoek. Het onderzoeksteam had daar nog meer vragen over: als die waarde er is, hoe komt die dan tot stand en wat voor rol speelt de kunstenaar in dat proces? En: kunnen deze waarden ook in kosten en baten worden uitgedrukt? Voorts vonden we het belangrijk om na te denken over hoe deze projecten uitgebreid kunnen worden en langer kunnen voortduren dan ad hoc kunstprojecten die na een tijdje weer verdwijnen.

Het interdisciplinaire onderzoeksteam werkte nauw samen met ouderen als co-onderzoekers en een professionele kunstenaar. Naast een literatuurstudie en participerende observaties verzamelden we 470 verhalen van ouderen en andere betrokkenen (kunstenaars, zorgmedewerkers, mantelzorgers). Een narratieve analyse met behulp van SenseMaker resulteerde in de bevindingen. De betrokken kunstenaars en initiatiefnemers deelden hun (leer-) ervaringen en reageerden op onze bevindingen in ruim twintig (online) inspiratiebijeenkomsten die de basis vormden voor een leergemeenschap.

Tot slot interviewden we een brede groep van stakeholders (gemeente ambtenaren, vertegenwoordigers van fondsen, docenten van kunst- en zorgopleidingen, zorgmanagers, zorgverzekeraars en zorgkantoren en bestuurders) om zicht te krijgen op de implementatie en borging van kunstinitiatieven. In deze publicatie lees je de hoofdbevindingen van het onderzoek.

Wetenschappelijke verantwoording en
meer lezen over dit onderzoek?

kunstindezorg.com/publicatie

De lockdown als spiegel

Als onverwachte onderbreking bood de COVID-19-pandemie en de lockdown een unieke kans de waarde van kunstbeoefening te onderzoeken. Ouderen en kunstenaars ervoeren wat het betekent als **kunst** en cultuur wegvallen. Dit vormde een spiegel in dit onderzoek: wat als het er niet meer is? Duidelijk werd ook hoe **kunst** kan troosten op het moment dat veel ouderen zich geïsoleerd en afgesneden voelden. En hoe **kunst** expressie van complexe emoties en ervaringen mogelijk maakt.

Kunst en zorg: hoe onderzoek je dat en draag je bij aan de verbinding?

Er is steeds meer belangstelling vanuit de wetenschap voor de relatie tussen kunst en gezondheid. Er zijn wetenschappers die focussen op het 'meten' van biologische, fysieke en neurologisch verschillen tussen mensen die wel of niet deelnemen aan kunstprojecten. Zij willen bijvoorbeeld het effect van muziek op de stemming van ouderen met dementie registreren. Andere wetenschappers betogen dat onderzoek naar kunst en gezondheid op een kwalitatieve en creatieve manier vormgegeven moet worden om recht te doen aan de artistieke waarde, deze te begrijpen, ervaren en breder te kunnen delen. Immers, niet alles is meetbaar, en dat geldt zeker voor kunst. Kunst appelleert aan onze zintuigen en gevoelens. Het gaat vaak voorbij aan ons verstand en ratio. Kunst is meerduidig en gelaagd, en niet gemakkelijk te vangen in cijfers of woorden.

39

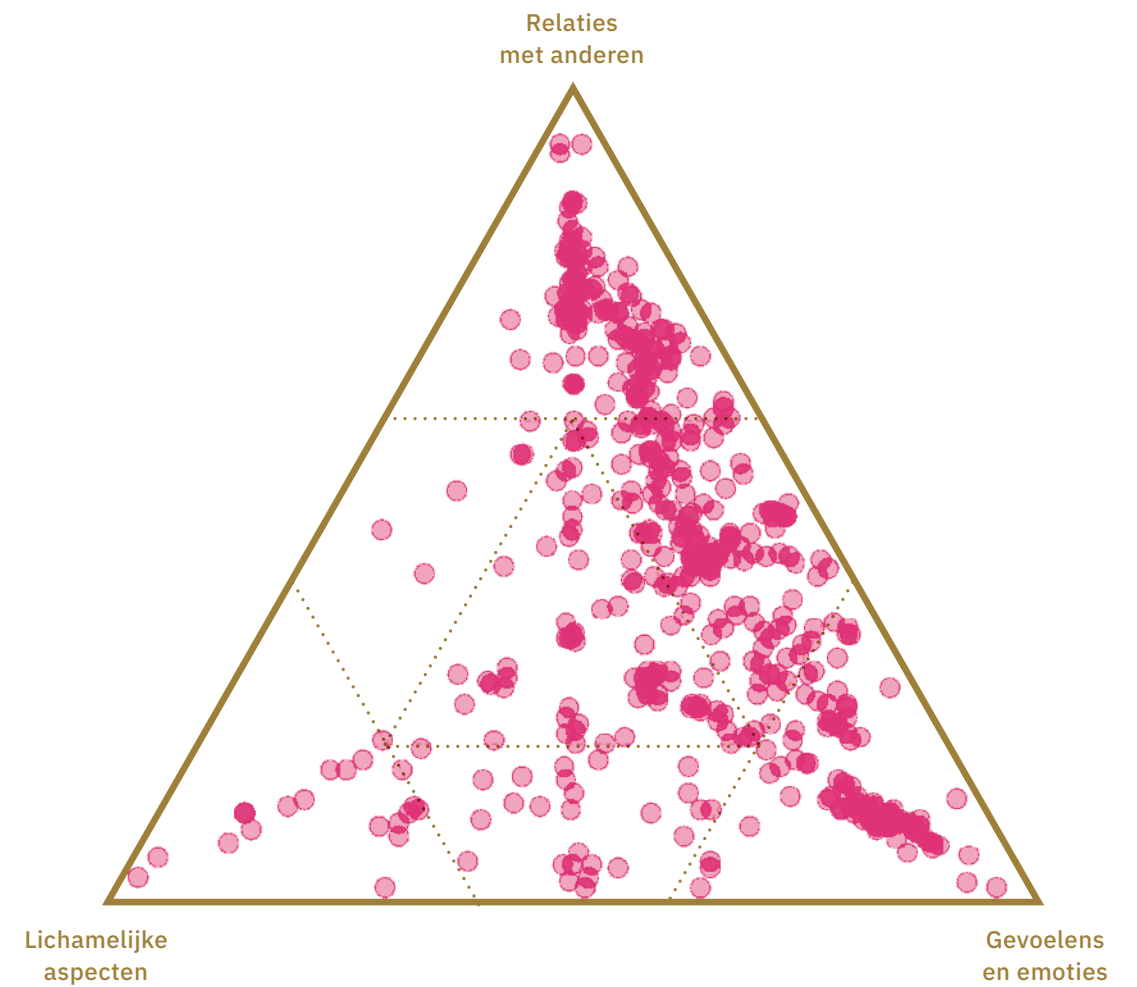
Dit onderzoek is gebaseerd op de laatste stroming. Bij dit onderzoek is een brede groep kunstenaars en ouderen betrokken om inzicht te krijgen in de waarde van kunst in de zorg en er samen van te leren. De geleerde lessen willen we via vergelijkbare ervaringen overdragen aan anderen. Beschouw deze publicatie dan ook als een avontuurlijke reis vanuit verwondering over wat kunst betekent en teweeg kan brengen.

Deze publicatie is een voorbeeld van hoe je kunst kunt ervaren. We roepen jou als lezer op om open te staan en je te laten prikkelen en inspireren door beeld, geluid en het gevoel dat dit oproept. Door een beroep te doen op de zintuigen, zoals dat ook in de kunstprojecten gebeurt, willen we de gevoelswaarde van kunst inzichtelijk maken. Zoals gezegd, dit is nu eenmaal niet altijd in getallen of woorden te vatten; kunst heeft ook een onzegbare waarde.

De waarde van kunstprojecten

Wat vond u belangrijk tijdens de kunstactiviteit? Dit vroegen we aan ouderen zelf. Elke stip in onderstaand figuur geeft een antwoord weer. Wat dit figuur duidelijk maakt is dat ouderen vooral de nadruk legden op 'relaties met anderen' en 'gevoelens en emoties'.

Meedoen aan een kunstproject brengt positieve gevoelens

Het ongrijpbare begrip van 'je goed voelen' of 'beter voelen' door kunstparticipatie lijkt onderbelicht in de wetenschappelijke literatuur. Toch benadrukken senioren dit vaak als een belangrijke waarde en motivatie voor deelname aan kunstprojecten. Genieten, uitgedaagd worden en plezier beleven zijn centrale aspecten van kwaliteit van leven. Plezier is in de verhalen van senioren niet een extraatje, of 'mooi meegenomen', maar een essentieel onderdeel van het leven. Het maakt dat je het gevoel hebt dat je leeft!

"... Je komt er altijd blij vandaan en we lachen veel. Als je iets nieuws leert, dan voel je je ook wel weer een beetje kind. Dat is zo leuk eraan ook hè. ... Ik voel me heerlijk kinderlijk, speels. Het gaat bijna als vanzelf." Vrouw, 70-80 jaar, koor

---

Een deelnemer vertelt...

kunstindezorg.com/audio1

Samen deelnemen aan een kunstproject brengt meer diepgaand contact

Deelnemen aan kunstprojecten gaat om het beleven van een sfeer die tot het gevoel spreekt. Een sfeer die wordt opgeroepen door de verbinding tussen deelnemers, kunstenaars, kunstmaterialen en muziek, maar ook de ruimte, koffiegeur en warmte van de thee.

Deelnemers beschrijven de intensiteit in contact: door kunst maak je diepgaander contact dan bijvoorbeeld in een gesprek. Eén van de leden van het onderzoeksteam noemde dit ook wel 'energetische zielsverbinding'.

Contact op een ander manier.

Een meer persoonlijke en emotionele band.

Verbonden in het moment.

Niet alleen door uitwisseling van woorden, maar door samen te zijn, te doen, samen in een flow te zitten.

In elkaars energie.

Kunst als connecterende kracht

Psychiater en filosoof Dirk de Wachter spreekt in ‘Museum Dirk De Wachter’ van de connecterende kracht van kunst. Hij verwoordt dat als volgt: *“Onze wereld dreigt de verbindingen, die noodzakelijk zijn voor het voortbestaan van de menselijke cultuur, te verliezen. De individualiserende en verbrokkelende krachten lijken soms de overhand te krijgen op de collectieve en saamhorige vermogens ... kunst (kan) juist fundamenteel verbindend zijn. Ze kan mensen samenbrengen over groepen en categorieën heen, die maatschappelijk gescheiden lijken te zijn. Ze kan heel verscheidene culturele achtergronden overstijgen en wederzijds bevruchten.”*

47

“...Als je daar bent, dan ben je al gewoon in een andere wereld. In een andere dimensie ofzo. Je gaat naar een hoger level. Een hoger level van ja, hoe zeg je dat? Innerlijk leven. Doordat je zoveel licht, word je lijf anders. Dan kom je uit je eigen lijf en dan ben je weer even zestien. Dat je zo gaat giebelen met elkaar en dingen doen waarvan je achteraf denkt ja dat had ik misschien beter niet kunnen doen.” Vrouw, 60-70 jaar, theater

---

Een ervaring van een deelnemer horen...

kunstindezorg.com/audio2

Kunst maken brengt uitdaging

Uitgedaagd worden op artistiek en persoonlijk vlak staat centraal bij actieve kunstparticipatie. Drempels over gaan. Met onbekende materialen werken, verrassende opdrachten krijgen, nieuwe paden bewandelen. Jezelf verbazen, jezelf overstijgen. Vanuit de ontmoeting met een kunstenaar die geen genoegen neemt met een standaard antwoord of meer van hetzelfde, die uit is op een artistiek en creatief proces, die de existentiële noodzaak en menselijke behoefte om zich uit te drukken weet aan te spreken. Dan kan er iets nieuws ontstaan.

Toewerken naar een artistiek eindproduct geeft een extra dimensie in deze uitdaging: anderen verwachten iets van je, je levert een prestatie en wordt daardoor gezien en gewaardeerd door anderen. Dit geeft een concreet doel, een gevoel van ertoe doen en daarmee geeft het zin aan het leven.

“Maar het geeft juist net die kick om naar buiten te treden. En de spanning van, oh god, zou het goed gaan? Straks ben ik mijn tekst kwijt, liedjes zingen bijvoorbeeld, hè. Daar kan je ook de zenuwen van krijgen, van als dat maar goed gaat, of anders breng ik de anderen in moeilijkheden. Dus dat soort spanningen, die heb je toch.” Vrouw, 60-70 jaar, theater

---

De uitdaging beschreven door een deelnemer...

kunstindezorg.com/audio3

Coronacrisis

“Af en toe word je wel zo somber, en ik heb ook wel eens mijn slechte momenten, hoor. Ik heb wel eens dingen, dan zit ik te huilen en dan mis ik mijn hond, die heb ik ook al niet meer. Dan denk je wel van is het dit nog? Maar dan herpak ik me toch, en dan denk ik, ga wat doen weet je wel, tekenen. Ik houd niet van lezen want na 1,5 bladzijde zit ik te slapen. Tekenend helpt dan, en computeren. Als ik daar mee bezig ben dan vliegen de uren om hè!” Vrouw, 80-90 jaar, beeldende kunst vanuit huis in coronatijd

Corona gooide de boel vanaf maart 2020 flink overhoop. Deze tijd bood een unieke blik op de waarde van kunstparticipatie voor ouderen, of beter gezegd, op het ervaren van het ontbreken van kunst en cultuur.

Ouderen misten de belichaamde ervaring van menselijk contact, zoals ze dat juist in de kunstprojecten konden ervaren. Wanneer kun je nu echt ergens om lachen of word je uitgedaagd, wanneer je, zoals veel deelnemers, hele dagen gedwongen alleen thuis zit? Wat kun je je als bewoner van een zorgorganisatie ontheemd voelen als plots er geen contact meer mogelijk is met familie en vrienden door de lockdown. Een verlies van contact, afleiding en mogelijkheid tot zelfexpressie. Juist in deze tijd speelden kunstenaars een belangrijke en vindingrijke rol in het leven van ouderen. Zij onderhielden contact met ouderen en lieten zich raken door de behoefte aan de continuering van kunstactiviteiten onder ouderen. Ze voelden een urgentie om toch wat te betekenen voor ouderen. Ze betraden onbekend terrein en ontdekten dat er veel meer mogelijk was dan ooit gedacht, zoals online dansen, theater in de tuin van een zorgorganisatie of tekenopdrachten ontvangen in de brievenbus. Tegelijkertijd merkten zij dat coronaproof werken ook heel veel beperkingen met zich meebracht. Hoe breng je bijvoorbeeld die sfeer, die intensiteit in contact tot stand via digitale kanalen of wanneer er fysiek afstand moet worden gehouden? En hoe bereik je nieuwe deelnemers wanneer je niet naar plekken kunt waar ouderen samenkomen?

Waarde in geld

“Wat is de waarde van kunst? In euro’s?”

“Als ik er 10.000 euro in stop, wat krijg ik er dan voor terug?”

“Kunnen wij zorgkosten besparen door kunstenaars te vergoeden?”

“Kan ik het op mijn preventie-agenda zetten om toekomstige zorgkosten te besparen?”

“Meten is weten, maar geldt dat ook voor de waarde van kunstparticipatie voor ouderen?”

Onderzoekers zochten samen met kunstenaars, managers en projectleiders antwoord op deze uitdagende vragen.

Dit leverde soms weerstand op en ook weer andere vragen:

“Kun je zo’n complex fenomeen wel in cijfers, in euro’s vatten?”

“Is deze coronatijd een kanteltijd?”

“Gaan we voortaan de harde en zachte economie anders afwegen?”

“Moet kunst een extern doel dienen? Is het louter een middel ter realisatie van dat doel? Doen we met die doel-middel redenering de waarde van kunst geweld aan? Of heeft kunst een intrinsieke waarde – een waarde in zichzelf - en hoeft die waarde niet bewezen te worden?”

Een beschrijving door een deelnemer...

kunstindezorg.com/audio4

Affect

Hoe kunnen we de waarde van kunst in de zorg begrijpen?

In het deelnemen aan kunst gebeurt er iets wat niet direct te 'begrijpen' is, althans niet met het verstand en de ratio. We ervaren het, we zien het, en kunnen ons erover verwonderen, maar we krijgen het niet goed te pakken. Het ontglipt ons.

Dat gebeurt automatisch; we hebben er niet direct controle over. De traan die over onze wang rolt bij het horen van muziek, kippenvel op onze arm bij het zien van een dansimprovisatie... De zintuigelijke sensatie overkomt ons, en kan ons overweldigen in intensiteit. Dat kan aangenaam zijn vanwege de schoonheid die ons treft, maar evengoed verwarrend of emotionerend door de spiegel die de kunst ons voorhoudt.

De filosoof Gilles Deleuze noemt dit 'affect'. Een affect is een onderbewuste ervaring van intensiteit. Het is een moment van nog ongevormde en ongestructureerde ervaring. Het lichaam heeft een eigen grammatica. Deze is niet altijd volledig in taal uit te drukken. Onbegrijpelijk en onzegbaar.

"...het is een sensatie die voortkomt uit de ontmoeting tussen het lichaam en een gebeurtenis. Die sensatie wordt wel 'geregistreerd'. Echter het is lastig om waar te nemen in dat kleine stukje van ons bewustzijn dat we cognitie noemen", aldus James Thompson, een professor theaterwetenschappen die het concept 'affect' bij deelnemers aan theaterprojecten diepgaand bestudeerde.

Kunst doet een beroep op je gevoel. Deelname aan kunstprojecten brengt deelnemers in een bepaalde gemoedstoestand en sfeer, een ervaring van alle zintuigen door een ontmoeting met bijvoorbeeld muziek, ritmes of kleur.

Deelnemers aan kunstprojecten beschrijven hun deelname vaak als een momentum; een sfeer waarin je je veilig, geaccepteerd en vrij voelt. Een plek waar mensen dezelfde taal spreken. Dit betreft niet een ‘talige’ taal, maar de taal van de kunstvorm, de esthetische taal, dus de klanken, het beeld, de beweging, de scène. Het is ook een fysieke taal waar verschillende sociale verbindingen ontstaan, waaruit deelnemers kracht kunnen putten. Waar ze gezien worden als mens. Gelijkwaardig contact op basis van hun artistieke mogelijkheden.

Professionele kunstenaars spelen een belangrijke rol in het creëren van waarde. Ze nodigen op invoelende en creatieve wijze uit, zodat deelnemers zich op hun gemak voelen. Een plek waarin ze zichzelf kunnen zijn met anderen. Waarin ze zich vrij voelen om mee te doen op hun eigen manier. Kunstenaars werken met een bepaalde intensiteit. Ze geven aandacht aan de mens, maar ook aan het artistieke product waaraan gewerkt wordt. Zij creëren een affectieve ruimte waarin kunst en mensen tot bloei kunnen komen.

Luister naar één van de onderzoekers,
die vertelt over de onzegbare kracht van kunst...

kunstindezorg.com/audio5

Verduurzaming: grenzen oprekken en grenswerk

Wat is nodig om kunstprojecten structureel te kunnen aanbieden?

Kunstenaars, zorgprofessionals, bestuurders, financiers, vrijwilligers en andere betrokkenen bij kunstprojecten in de zorg vervullen in hun samenwerking vaak de rol van *boundary spanners*: ze rekken samen de grenzen op, werken op de grens, of bouwen bruggen over grenzen heen. Dit kunnen grenzen zijn tussen disciplines, verschillende werelden, mensen met verschillende achtergronden, zich tot elkaar verhoudend in uiteenlopende machtsrelaties, (artistieke) talen of professies. Ze vinden elkaar in gedeelde waarden, wensen of uitdagingen, en verdragen de spanningen die voortvloeien uit de verschillen. Dit spannende en spanningsvolle grenswerk wordt in de wetenschap beschreven als *boundary work* en speelt een essentiële rol in de borging en continuatie van kunstprojecten.

Zonder *boundary spanners*, geen implementatie.

Zonder grenswerk, geen borging.

Zonder grensobjecten, geen dialoog.

Deze publicatie is ook bedoeld als grensobject. Een grensobject is een object dat grensoverstijgend is en min of meer acceptabel is in verschillende werelden, disciplines en vakgebieden. In dit geval de beleidsterreinen van kunst en cultuur enerzijds, en die van de zorg en welzijn anderzijds. We hopen dat dit boek aanzet tot interdisciplinaire en lokale dialogen over duurzaamheid van kunst in de zorg.

Kunst als niet zichtbare zorg

Wat is goede zorg en wie heeft een rol in het leveren van zorg in onze samenleving?

Corona maakte extra duidelijk hoe waardevol kunstactiviteiten voor ouderen kunnen zijn. Duidelijk werd dat het werk van kunstenaars ook gezien kan worden als een vorm van zorg. Dit aspect van hun werk wordt echter vaak onderbelicht en onvoldoende erkend, zowel vanuit de kunsten als vanuit de zorg.

We volgden een kunstenaar in het ontwikkelen van een alternatief kunstproject in tijden van corona. Daarin zagen we hoe zij de focus legde op samen met 'haar' ouderen kunst blijven maken. Hierdoor signaleerde zij, bewust dan wel onbewust, bepaalde zorgvragen bij de ouderen uit haar gezelschap, zoals de behoefte aan 'gedoe', een beetje reuring en dat er weer even iets van je verwacht wordt. In observaties werd duidelijk dat deze kunstenaar over de competenties en vaardigheden beschikte om 'goede zorg' te leveren. Haar werk bekeken we vanuit een model gebaseerd op feministische zorgethiek. Door met deze lens naar activiteiten van kunstenaars met ouderen te kijken, wordt duidelijk hoe zij een wezenlijke rol kunnen vervullen in de zorg voor ouderen in onze samenleving.

Een kunstenaar vertelt...

kunstindezorg.com/audio6

Waarom goud volgens zorgmedewerkers en mantelzorgers?

“Wat mij verraste dat was dat het voor mij ook helemaal nieuw was om mijn collega’s en bewoners op de stoelen te zien zitten alsof we alle tijd hebben. Ik vond het echt fantastisch, en dan gaan ze zitten. Ik ook, hè, iedereen heeft het best druk! We hebben allemaal werk en gedoe, en iedereen, het lijkt wel democratie. Een ultieme vorm van samen, kijken, en iedereen mag zeggen: ‘Ik vind er geen moer aan, ik vind het prachtig, ik vind het mooi.’ En het is niet, je bent niet afhankelijk op dat moment. Ik bedoel anders als ik zal ik maar zeggen een bewoner die dementerend is help op de toilet. Maar als zij naast me zit, en we zijn bezig met kunst. Dan opeens is het, zijn we samen!” Zorgmedewerker

“Je ziet mensen, je ziet iets gebeuren. Je ziet dat ze reageren op wat ze zien, wat ze horen en dat brengt iets teweeg bij ze. Dat is heel mooi want ondanks dat ze natuurlijk hier met elkaar leven en dat er iedere keer iets gebeurt, is het toch ook een soort stramien waar ze in zitten. En dat is best wel lastig om dat stramien te doorbreken. Doordat wij natuurlijk ook gebonden zijn aan... aan bepaalde tijden. Ja, de structuur die we hier hebben. We hebben hier een heel duidelijke structuur nodig om iedereen de zorg te geven die ze nodig hebben. En dan is het heel fijn als er dan eens iets anders is dat dat stramien doorbreekt.” Zorgmedewerker

“Nou, ze [bewoner] had met de danser gedanst ook op het eind. En toen zei ze, ze was ook helemaal losgegaan dat ik dacht: Wow! Mevrouw kan nog bewegen, dat wist ik niet! Ik gooide mijn hele zin en zaligheid er in, en toen zei ze: “Ja ik heb voor het eerst met een andere man gedanst! Ik denk niet dat ie het erg vond.” En toen keek ze even naar boven. Ja dan heb ik kippenvel!” Zorgmedewerker

“Ja, dat raakt je dan wel. Om zo’n oude man in zijn rolstoel op het toneel te zien zitten. En ook nog te weten wat er aan vooraf is gegaan. En ook met andere mensen, want ze deden ook wel stukjes toneel met heel veel interactie met elkaar of één of twee mensen, dat er drie op het podium stonden en die echt ook wel affiniteit lieten zien, ja, dat doet je ook goed, dat je ziet dat dat ook bestaat daar in het huis. Echt wel mooi.” Dochter over haar vader, mantelzorger

---

Een mantelzorger vertelt...

kunstindezorg.com/audio7

Waarom goud volgens kunstenaars?

Kunst in de zorg is ook goud voor kunstenaars. Dit is wat zij zien bij hun deelnemers, maar vooral ook zelf ervaren:

Het geeft zin aan hun leven.

Het inspireert.

Brengt mensen dichterbij hun ‘mens-zijn.’

Het brengt plezier, ontspant, maakt vrolijk.

Maakt mensen dankbaar door uitwisseling.

“Dansen met ouderen brengt mij terug bij de essentie van mijn vak. Het laat mij ervaren waar dans eigenlijk over gaat en dat zijn wezenlijk andere dingen dan alles wat je op de dansacademie hebt geleerd. Dansen met ouderen, is dansen met mensen. Het menselijke is iets wat ik vaak heb gemist in mijn studietijd en de eerste werkende jaren als choreograaf en docent. Iets waar ik altijd naar zocht en heb gevonden als ik nu dans met al die mooie oudere dansers.” Kunstenaar

“Na 30 jaar ervaring ga ik meer op mijn intuïtie af. Ik heb een groot respect voor ouderen, om het simpele feit dat ze zo veel meegemaakt hebben en zo veel levenswijsheid hebben. Het is een feest om te zien dat je ze door middel van beweging en lichaams taal uit kunt dagen en uit hun vaste gewoontes en beperkingen kunt halen. Soms zegt alleen een neiging van het lichaam om naar voren te reiken al zoveel. We kunnen ze laten voelen dat ze nog steeds kunnen laten zien wie ze zijn, misschien subtieler, maar daarom des te krachtiger. En regelmatig komen ze tot de ontdekking dat ze eigenlijk meer kunnen dan ze dachten. Dit is waarom deze projecten met ouderen voor mij zo waardevol zijn.” Kunstenaar

Ongrijpbaar

Is kunst in de zorg in taal te vangen?

In de gesprekken met kunstenaars kwam steeds weer naar voren dat zij werken vanuit hun gevoel en intuïtie. Zij hebben een open, geduldige houding voor wat zich aandient in het contact tussen mensen. Dat kan van alles zijn en is vaak moeilijk om vooraf te bepalen. Sterker nog, het werken vanuit een vaste vorm zou dat juist weleens kunnen belemmeren. Vanuit de openheid voor het onbepaalde en onvoorspelbare ontstaat een werkvorm die dat wat ontstaat in het moment, een gevoel, een idee, een creatieve impuls, tot expressie kan brengen. Naderhand kan pas met behulp van taal een proces van bewustzijn op gang komen om te begrijpen wat er is gebeurd en ontstaan in dat moment. Het begint vanuit gevoel, pas later kan daar vorm of taal aan worden gegeven.

We blijven dus zoeken naar de juiste woorden om de waarde van kunst te vangen, en we durven die tegelijkertijd soms niet te vinden. Die taal zou de ongrijpbaarheid en het onzegbare van kunst geweld aan doen. We zouden kortom kunnen zeggen: de waarde van kunst zit in het onzekere, in het zoeken en niet in het vinden. Ramsey Nasr beschrijft het in zijn boek *De Fundamenten* als volgt: *“Kunst toont ons hoe complex de wereld is. Het maakt hem niet gemakkelijker, maar gelaagder en meerduidiger... Kunst biedt geen zekerheid... Kunst biedt houvast door mee te wankelen.”*

We bevelen daarom aan om vervolgonderzoek naar kunst in de zorg en evaluatie van kunstprojecten op meer *arts-based* wijze uit te voeren en te verspreiden. De verhalen over kunstparticipatie bevatten meer dan alleen woorden. Denk aan intonatie, geur, geluid, sfeer en gevoel. Om deze context mee te nemen, is een multi-sensorische en participatieve benadering nodig waarin ieders expertise en kennis tot haar recht komt.

Nawoord

Onze ouderenzorg is heel goed als je het internationaal vergelijkt, maar mist een ziel. We zijn de mens uit het oog verloren. Hoe komen we tot een ander, verrijkt zorgbegrip, één waarin de mens meer centraal staat? En wat kan hierin de bijdrage zijn van kunst en cultuur? Ik heb gezien wat kunst kan losmaken bij ouderen. Om een keer uit die rol te komen van verzorgd worden en kwetsbaar zijn. Om je te kunnen uiten en andere manieren te ontdekken om contact te maken. Om gezien en gehoord te worden.

Als voormalig Minister van Cultuur legde ik hiervoor de basis door de kunst en cultuursector te stimuleren om de maatschappelijke impact zichtbaar te maken en te versterken. Vanuit mijn rol als staatssecretaris van Volksgezondheid heb ik me eerder beijverd om binnen de zorgsector meer ruimte te maken voor kunst en cultuurinitiatieven. Het is geweldig om te zien dat dit nu zijn vruchten begint af te werpen, en ik hoop van harte dat deze beweging doorzet. Want als coronacrisis iets heeft laten zien, is het wel dit: hoe we het bezoek aan een concert, museum of theater missen. Kunst en cultuur inspireren, ontregelen en troosten. Dat gun ik allen!

69

Jet Bussemaker

Voorzitter Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving en hoogleraar
Beleid, wetenschap en maatschappelijk impact, LUMC/Universiteit Leiden

---

Bekijk hier de volledige presentatie van de bevindingen van het onderzoeksteam.

kunstindezorg.com/bevindingen

Regels kwasten schoonmaak

- *haren schoon: dwz geen verf meer in 'water en metalen deel kwast schoon
- * eventueel klein beetje zeep gebruiken
- *met de haren omhoog in pot terug zetten
- *schone kwast is fijn voor gebruik volgende keer

Partners fondsen

Dit boek is de afsluiting van het onderzoek Kunst in de Zorg, een initiatief van Amsterdam UMC en Leyden Academy on Vitality and Ageing, met partners Stichting B.a.d, Verwey-Jonker Instituut, Hogeschool van Amsterdam en co-onderzoekers.

Het onderzoek maakt onderdeel uit van het ZonMw-programma 'Kunst en cultuur in de langdurige zorg' met de programmacommissie als adviseur.

Het onderzoek is mede mogelijk gemaakt door het financieren van de kunstprogramma's en -initiatieven door stichting RCOAK en Fonds Sluyterman van Loo. Beiden zijn nu onderdeel van het Lang Leve Kunst Fonds.

Betrokken kunstprojecten

Topaze

Dance Connects Community

Seniorentheater De Rimpel

PRA

Ik teken voor je

Improvisatietheater voor senioren

Amphion, Kunst aan de keukentafel

KWW met de Speurneuzen

Embrace Nederland

Muzikale Ontmoetingen

Participatiekoren

Stadsdorpkoor 10acht10

72 Waardig Oud Zijn

Zing mee in Gouda

Kunstkoeriers

Betrokken kunstprogramma's

AxionContinu

Cordaan

Florence Cultuur

Vitalis WoonZorg Groep

Colofon

Onderzoeksteam: Barbara Groot, Lieke de Kock, Tineke Abma, Yosheng Liu, Janine Schrijver, Christine Dedding, Truus Teunissen, Yvonne Lengams, Jan Menderink, Jolanda Lindenberg, Margo Hartingsveldt, Josanne Huijg, Jolanda Lindenberg, Freek de Meere

Fotografie: Janine Schrijver (p. 1 t/m 31, 34, 62, 70-71), Bea Straver (p. 38), Zan van Alderwegen (p. 44), Henny Kallisvaart (p. 56), Lambert de Jong (p. 66)

Concept: Janine Schrijver

Vormgeving: Rutger Zuydervelt

Drukker: Tuijtel

Jaar: 2021

Druk: 1

Verwijzing naar dit boek: Groot, B., Schrijver, J., Kock, L., Liu, Y., Dedding, C., ... & Abma, T. (2021) Kunst in de Zorg. Rotterdam. Te vinden op: www.kunstindezorg.com

Wat is de waarde van kunstprojecten voor de gezondheid en het welzijn van ouderen? Wat is kunst in de zorg waard? In het eerste deel van deze publicatie ervaar en onderzoek je zelf de impact van kunst. Het tweede deel bestaat uit de hoofdlijnen van de onderzoeksresultaten.

Kunst in de Zorg is goud waard.

Dit is het resultaat van ruim anderhalf jaar participatief actieonderzoek naar actieve kunstparticipatie door ouderen. Het multidisciplinaire onderzoeksteam verzamelde onder andere 470 micro-narratieven.

Het betrof 19 kunstinitiatieven – variërend van dans, muziek, zingen, theater, beeldende kunst en spoken word tot video – verspreid over het land. De initiatieven richten zich op een diverse groep ouderen: vitale zelfstandig wonende ouderen, ouderen met zorg en ondersteuning thuis en bewoners van zorgorganisaties.

Luister, kijk, voel en beweeg mee en onderzoek zelf wat kunst in de zorg voor jou waard is.